

РЕЦЕНЗИЯ

Мұрат Лаумулин

ҚР Президенті жанындағы

Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының
бас ғылыми қызметкері, саяси ғылымдардың докторы

(Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

e-mail: muratlau@mail.ru

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ТУРАЛЫ ШЕТЕЛ ӘДЕБИЕТТЕРІНЕ ШОЛУ: ҚАЗАҚТАРДЫҢ ЕЖЕЛГІ ТАРИХЫ

Бұл рецензия бұған дейін басылымға шыққан Орталық Азия туралы шетелдік (негізінен батыстық) саяси ғылымдар әдебиеттеріне арналған көптеген шолулардың және көптеген рецензиялардың жалғасы болып табылады. Әдетте, әр шолу хронологиялық қағида бойынша белгілі бір жылы жарыққа шыққан және тақырыптық әдебиетке арналады*

Қазақтардың ежелгі тарихы

Соңғы уақытқа дейін қазақтар сыртқы әлемге аз ғана танымал болған, бірақ олардың өзіндік атауы еуропалықтарды кем дегенде XVIII ғасырдан бері естуінде, алайда, біршама бұрмаланған нұсқада – «казак» немесе украиналанған нұсқада – «козак». Мұндағы сөз – дала бостандығы туралы айтылады, өзінің жауынгерлігімен үрей тудырды. Кейінірек, «казактар» Ресей империясының қызметіне қабылданды және сол жерден Батысқа белгілі болды. Олар орыс тілінің диалектінде сөйлеп, христиан дінін ұстанды¹. Шығыс-еуропалық «казактар» қарызға алған өздерінің атын, көптеген әдет-ғұрыптарын, әскери ұйымдастырылуы мен сөздік қорын, секіру мен соғысу тәсілдерін, яғни

«нағыз қазақтарды» мүлдем басқа халық болған. Және де, олар әлі сондай болып қалады. Біздің оқиғамыз, бұл халықтың өткені мен бүгіні – өз елінің көлемімен, оның табиғи байлығымен, ерекше экономикалық табыстарымен, ең бастысы – түркі-мұсылман мәдениетінің, дала дәстүрі мен посткеңестік ділінің қоспасы болып табылатын ерекше ұлттық сипатымен өзіне жалпы назар аударатын халық туралы.

Қазақтар, әрине, тегіне қарай «даланың балалары» болып табылады. Дала және көшпелі өмір салты олардың идеяларына, тілдеріне, әдет-ғұрыптарына және мінез-құлқына өшпес із қалдырды. Алайда, үшінші және төртінші ұрпақта қалаларға көшіп келген көшпенділердің ұрпақтары бүгінде де даланың шексіз кеңдігін аңсайды. Сіз бұл сағынышты қазақ сұхбаттасыңыздың көзінде оңай байқайсыз. Бірақ оларға тым

¹ Жағдай таза герман тайпасынан роман-тілдік француздарға өткен «франктар» атауымен бірдей.

* Лаумулин М.Т. Орталық Азия бойынша шетелдік әдебиеттерге шолу: 2010-2020 жж. Анықтамалық және ақпараттық басылым. - Нұр-Сұлтан: ҚР Президенті жанындағы KISS, 2020 ж. - 579 б.

мүқият қарамаңыз, әйтпесе ол ата-бабаларының жауынгерлік өткенін еске алады.

Археология бүкіл Қазақстан бойынша шашырап жатқан 200-ге жуық неолиттік қоныстардың қалдықтарын анықтайды. Біздің дәуірімізге дейінгі екінші мыңжылдықтың ортасында, мұнда мыс пен қоланы өндіру және өңдеу дамыды. Бұл кезеңдегі тұрғындар жер өңдеушілер мен малшыларға бөлінді. Біздің дәуірімізге дейінгі бірінші мыңжылдықта көшпелі тайпалар өздерінің пайда болуын жариялады. Біздің дәуіріміздегі дейінгі үшінші ғасырда көшпелі малшылардың жаңа, прототүркі топтары аймаққа келіп, жергілікті халықтың иран субстратын өзгертті.

Сонымен, бүгінгі Қазақстан алып жатқан кеңістікте, кем дегенде екі-үш мыңжылдық ішінде кейіннен қазіргі әлемнің бет-бейнесін айқындаған оқиғалар орын алды. Қалай болғанда да, осылайша қазақтардың бір бөлігі ойлайды, және оларды басқашалай көндіруге тырыспаңыз. Олар дәл осы жерде адам жылқыны қолға үйретіп, оны ерттеген деп санайды. Мұнда алғашқы прото-көшпенділер өздерінің аграрлық бауырларынан бөлініп, қарулы көшпелі өмір салтына көшті. Мұнда алғаш рет темір балқытылып, Қытайдан Римге дейінгі қола қылыш иелеріне үрей тудыратын қару шығара бастады. Дәл осы жерде ерлердің шалбары мен үзеңгілері ойлап табылды.

Мұнда соғысқан көшпелі тайпалардың ордасы туып, өз күштерін жинақтады; осы жерден олар Ұлы Қытай қорғанын, Адриан қабырғаларын, Византия, Рим, Багдад және Дамаск қалаларының бекіністерін шабуылдауға шықты. Сақтар, ғұндар, түріктер, қыпшақтар, оғыздар, татарлар – олардың барлығын қазіргі

қазақтар өздерінің антропологиялық ата-бабалары деп санайды.

Қазақтардың және Орталық Еуразияның басқа бақташыларының алыстағы ата-бабалары шығыс-парсы тобының тілдерінде сөйледі деген болжамы бар. Осы уақытқа дейін қазақ тілінде сіз оларды басқа үндіеуропалық – иран, неміс және славян халықтарымен байланыстыратын сөздердің түбірін таба аласыз. Қазақтардың алыстағы ата-бабалары сыртқы көріністерінде моңғолоидтардан гөрі, еуропалықтарға көбірек ұқсайтын, бұған көптеген археологиялық олжалар дәлел. Бірақ уақыт өте келе Алтай мен Сібірдегі түркі тайпаларының экспансиясы өсе бастаған кезде, жергілікті тайпалардың тілі, сыртқы түрі, әдет-ғұрпы мен мәдениеті қайтымсыз өзгере бастады. Тіл – түріктес тіліне айналды², сыртқы түрі – моңғолоидқа айналды, яғни айқын азиаттық, салт-дәстүрлер ынтымақтастық пен ұйымшылдыққа қарай артығырақ өзгерді. Бір нәрсе өзгеріссіз қалды – олардың жауынгершілігі³.

V ғасырдан XV ғасырға дейін, жаңа этникалық топ – түріктер – Еуразияның орталығында көптеген мемлекеттер, ұлы дала конфедерациялары мен империяларын құрды. Бұл көптеген атауларға ие болған қағанаттар, хандықтар мен ордалар болды, бірақ әрдайым өзгеріссіз өз аумағының дәл ортасында қазақ даласы жатты. Тынық мұхиттан Қара және Жерорта теңіздеріне, Кореядан Триестке, Сібірден Месопотамияға дейін созылған Моңғол империясының құрылуы, Еуразияның ең үлкен соққысына айналды. Моңғолға

² Оны Алтай, яғни түркі-моңғол деп те атайды.

³ Кейбір түркі тайпалары, атап айтқанда қыпшақтар бұл көріністі 13 ғасырға дейін сақтап келді.

дейінгі дәуір шежірешілері кейін қазақ ұлтының құрамына енген барлық тайпалардың аттарын жақсы білген. Олардың кейбіреулері моңғолдарға қарсы шықты, басқалары өздерінің жауынгерлік күштерін жасады. Еуропаға басып кіру кезеңінде Шыңғыс ханның армиясы 95% көшпелілері Қазақстан мен Сібірдің оңтүстігінде болған тайпалардан тұрды.

Тарихи өлшемдер бойынша түрік тайпалары салыстырмалы түрде тез арада моңғолдардың үстемдігінен құтыла алды, бірақ сол уақытқа дейін қайтымсыз өзгерістер болды: Шыңғыс хан мен моңғолдардан олар саяси ұйымды, басқарушы әулеттер мен экономикалық және саяси басқару принциптерін мұра етті. Қазақ ұлтының пайда болуы – осылайша өтті⁴.

XV ғасырдың басында көптеген соғыстар, қақтығыстар, аннексиялар мен қайта құрулар барысында кейбір тайпалар өзбектердің негізгі Ордасынан бөлініп шығып, Жетісуда, қазіргі Алматы аймағында өздерінің жеке құруларын жасады да, кейінірек қазақ атауын алған хандық және оған кірген тайпалар мақтанышпен қазақтар деп атала бастады⁵. Көп ұзамай олар Жетісу шеңберінен шығып, айналасына «қазақ» жалпы атауын алған, бірақ өздерінің рулық ерекшеліктерін сақтаған ондаған рулар мен тайпаларды біріктірді.

Сонымен, XV ғасырдың ортасында Моғолстан территориясында, Трансоксиания мен Балқаш көлі аралығында бірнеше тайпалық

топтар құрылды, бұл кейіннен Қазақ хандығы деп атала бастады. Классикалық қазақ қоғамы (XVI ғасыр XIX ғғ. дейін) көшпелі өмір салтына, әдет-ғұрып құқығына (адат) және ислам құқығына (шариғат) негізделген. Мал шаруашылығы негізгі кәсіп болып қала берді. Қазақ хандығы үш үлкен бөлікке бөлінді: Ұлы, Орта және Кіші жүздер. Дәстүрлі қазақ қоғамына рулық-тайпалық ұйымға, оның ішінде ақсүйектерге, қауымдастық мүшелеріне және діни қызметкерлерге негізделген құрылымдық иерархия тән болды.

Қазақтарды хан мен сұлтандар басқарды, олар өздерінің шығу тегін «Әлемнің Ұлы Шайқаушысы» Шыңғыс ханға теңеді. Бір ғажабы, қазақтардың Орта Азия мен Таяу Шығыстағы көршілерінің көпшілігі (Үндістанда билік құрған Моғолстан әулеті мен Ресей жаулап алған Шығыс Еуропадағы хандықтардың билеушілерін қоспағанда) әулеттік сабақтастықты жоғалтты. Ең таңғаларлықты, оны моңғолдардың өздері де жоғалтты. Буддизмді ламаизм түрінде қабылдағаннан кейін, олар бұрынғы Шыңғыс хан дәуіріндегі жауынгер моңғолдарға аз ұқсамайтын болды. Сондықтан, қазақ сұлтандары тақ үшін бір орындар пайда болған сол әмірліктерге, сұлтандықтарға және хандықтарға күтімді, әрі қалаған (және кейде күтімсіз) болды. Міне, сондықтан да қазақтың Шыңғыс хан ұрпақтары Қырымнан Қашқарға дейін билік жүргізді.

XVI-XVII ғасырларда қазақтар, моңғол империясын бастапқы күйінде қалпына келтіруді армандаған қарсыласына тап болды. Бұлар мұсылман қазақтарына шабуыл жасап, олардың оазис қалаларын, таулы жайылымдары мен далалық жерлерін тартып алуға

⁴ Тағы да параллель пайда болады: Шыңғыс ханнан кейін Еуразияда өзі құрған Шыңғыс хан ұрпақтары әулетінің өкілі ғана билік ете алады. Мұны ортағасырлық Еуропада көре аламыз, онда тек Ұлы Карлдың ұрпақтары ғана заңды билікке ие бола алды.

⁵ Қазақтар өз этнониміне «еркін, тәуелсіз» деген жаңа мағына берді.

тырысқан ойраттардың батыс моңғол тайпалары немесе буддизмді мойындаған жоңғарлар⁶ болды. Белгілі бір уақыт аралығында, тарихи дәстүр мен барлық оқулықтарда айтылғандай, қазақтардың үстінен физикалық жойылу қаупі төнді.

Бірақ тарихқа жүгінетін болсақ, қазақтармен қазіргі Шыңжаң тауларына ығыстырылған жоңғарлар толығымен жойылды. Ондағы Қытайдың жаңа иелері маньчжурлардың індеттері мен қылыштары өз жұмыстарын аяқтады. Қазақтар дем алып, экономикамен айналыса алды. Тез арада, олар мал сатудың отырықшы халықтарды жаулап алудан және алым салудан гөрі тиімдірек екенін түсінді. Қазақтар Ресеймен көршілестікке тез бейімделіп, мал, тері және жүн өткізу – олардың негізгі нарығына айналды.

Тек бір ғасыр ішінде соғысқан көшпенділер бейбіт бақташыларға айналды, ал XIX ғасырда Ресей бірнеше қанды көтерілістерді басып, қазақ даласын өзіне қосып алды. Жерді жаулап алу үшін, сылтау ретінде Петербург, Батыс Қазақстанның әскери және ешкімге бағынбаған тайпаларының Ресей империясы құзырындағы азаматтарын Хиуа, Бұхара, Тегеран, Ыстамбұл және Каирдің құлдық нарықтарына жеткізіп, шапқыншылық пен құл саудасымен өмір сүруін жалғастыруы фактісін пайдаланды.

Ресей қазақ даласын Орта Азияға әскери шапқыншылықтың негізі ретінде пайдаланды, олар ағылшындарға еріп, ол жерді Түркістан деп атай бастады. Көп ұзамай, орыс әскерлері Ауғаныстандағы ағылшындықтармен және Шыңжаңдағы қытайлықтармен қақтығысқа түсті. Жедел геосаяси күрес басталды,

⁶ Қазақтар оларды қалмақ деп атаған. Олар осы атаумен Ресей мен Еуропада танымал.

оны американдық журналист Юджин Скайлердің жеңіл қолымен Үлкен Ойын деп атайды (The Great Game).⁷ Ол кездегі қазақтар, орыстардың оларды кең геосаяси бәсекелестікке итермелегеніне күдіктенбеді, нәтижесінде 1991 ж. әлемнің үшінші ядролық қару-жарақ арсеналына ие болды. Бірақбұл әзірге алыс болды, ал қазақтар Ресей мен Түркия арасында соғыс болған жағдайда өздеріне иммунитетті қамтамасыз етіп, басқа «кәсірлерге» қарсы ресейлік әскери экспедицияларға қатысуға дайын болды, оның басында Сұлтан, сонымен бірге Халиф, яғни барлық адалдардың рухани билеушісі тұрды.

Бір рет ресейліктер бұл келісімді елемеді. Бұл 1916 жылы Еуропадағы үлкен соғыс кезінде, Түркия австриялық-германдық блоктың жағында соғысқан кезде болды. Қазақтардың белсенді армияға шақыруының нәтижесінде Ұлы орыс төңкерісіне⁸ бір жыл қалғанда отарлық державаның күйреуіне алып келген үлкен көтеріліс басталды. Бұл жағдай бізді исламның қазақтар өміріндегі рөлін еске түсіруге мәжбүр етеді.

Бір қызығы, қазақтар әрқашан өздерінің діндар көршілерінің арасында жаман мұсылмандар болып саналды. Қазақтар мындаған жылдар бұрын ата-бабалары сияқты, ата-бабаларының рухтарына, қасиетті қабірлерге, Күн мен Көкке табынуды жалғастырды, яғни Арабияда пұтқа табынушылық деп есептелгенді ұстанды. Бақытқа орай, Эр-Риядтың

⁷ Кейбір саясаттанушылар, атап айтқанда Збигнев Бжезинский, Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін Үлкен Ойын қайта басталды деп санайды.

⁸ Алайда, ең ойлы тарихшылар бұл «қаһармандық» нұсқаны жоққа шығарады және көтерілістің себебі - қазақтардың орыс отаршыл өкіметі тартып алған жайылымдық жерлерді қайтаруға деген қарапайым ұмтылысы деп санайды.

пікіріне қызығушылық тудырмай, қазақтар бұл туралы күдіктенбейді және әлі күнге дейін исламға дейінгі дін ғұрпын өсіруді жалғастыруда. XVIII ғасырдың соңында Екатерина II орыс ханшайымы, православие дініне өткен, бірақ шығу тегі бойынша протестант бола тұра, қазақтардың діндарлығының нашарлығы туралы естіп, қазақ даласында исламды отырғызу жолымен даладағы имандылық пен билік негіздерін нығайтуды көздеді. Ұлы Екатерина мен оның мұрагерлерінің әрекеттері ерекше сәтті болды деп айтуға болмайды: исламшылдық негізінен дегдалдарға әсер етті. Діни миссионерліктің географиясы өзгерді: оңтүстіктен ортаазиялық қашырлардың орнына далаға солтүстіктен татар молдалары келе бастады, алайда олар пұтқа табынушылық әдет-ғұрыптарға тез еніп, игеріліп, қазақтар арасында таратылып көрінбей кетті.

Революция қарсаңында қазақ даласында өмір қызу жүріп жатты. Қазақтар Түркиядан, Ресейден және Еуропадан қарыз алған сол кездегі барлық сәнді саяси қозғалыстарға тартылды. Біреулері реформаланған және зайырлы исламды жақтаса, енді біреулері либерализмді таза күйінде уағыздады, ал басқалары Карл Марксті оқып, барлық езілгендер үшін әлемдік революция туралы армандады. Соңғылары, көп ұзамай ілімін іс жүзінде қолдана алды. Қалған қазақтар үшін бұл тәжірибе көп шығынға ұшырады.

Қазақтар мен Қазақстанның тарихы және кеңірек мәнмәтінінде – Орталық Азия мен Еуразия, сондай-ақ көшпенділер тарихы мен көшпелі халықтардың рөлі әлем зерттеушілері үшін ұзақ сұрақтар тізбегін қойды, олардың көпшілігіне әлі жауап табылмаған.

Мәселелердің ең ауқымы әлем-

дік қазақтануда ұсынылған: Жаңа дәуірдегі қазақтар туралы алғашқы мәліметтер мен мәліметтер; еуропалық саяхатшылар мен зерттеушілердің қазақтар мен Қазақстан туралы жазбалары мен бақылаулары. Тимуридтерден кейінгі Орта Азия, Қазақ хандығының құрылуы мен өркендеуі, хандықтың құлдырауы, Кіші жүздің Ресейге қосылуы, Орта жүзді жаулап алуы, Үлкен жүзге бағыну және Орта Азияны жаулап алу, қарсыласу сияқты тақырыптарды қамтитын Қазақ хандығының тарихы, далада, тарихи мәнмәтіндерде шетелдік зерттеушілердің сөздерімен сипатталады (көбінесе қазіргі заманғы).

Қазақ көшпелілігінің құбылысының жеке бағыты, географиялық фактор мен табиғи орта, әлеуметтік құрылым, қазақтардың саяси жүйесі мен көшпелі мәдениеті сияқты ғылыми мәселелер тұрғысынан қарастырады. Дәстүрлі көшпелі қазақ қоғамын жаңғырту сияқты өзекті мәселе де назардан тыс қалған жоқ. Осыған байланысты келесі мәселелер бойынша батыстық көзқарастар сөзсіз қызығушылық тудырады – Ресейдің әсері, мәдени өзгерістер: еуропаландыру және орыстандыру, сондай-ақ әлеуметтік-экономикалық жаңғырту. Тағы бір бағыт – шетелдегі батыс зерттеушілерінің, негізінен Қытай, Түркия және Моңғолиядағы қазақтарды зерттеуге саяхат жасайды.

Сондай-ақ шығыстану мен саясаттанудың Орталық Азияны зерттеу тұрғысынан сабақтастығы мен өзара байланысын көрсету қажет. Қазақтар мен Қазақстанның тарихы және кеңірек мәнмәтінінде Орталық Азия мен Еуразия, сондай-ақ көшпенділер тарихы мен көшпелі халықтардың рөлі әлем зерттеушілері үшін ұзақ сұрақтар тізбегін қойды,

олардың көпшілігіне әлі жауап табылмаған. Қазақтар, әрине, тегіне қарай «дала перзенттері». Дала және көшпелі өмір салты олардың идеяларына, тілдеріне, әдет-ғұрыптарына және мінез-құлқына өшпес із қалдырды.

Акимбеков С.М. История: степей: феномен государства Чингисхана в истории Евразии. – Алматы: Центр Азии, 2011. – 640 с.

2011 жыл қазақстандық тарихи және шығыс ғылымындағы ірі оқиғадан басталды – әйгілі публицист және саясаттанушы Сұлтан Әкімбековтің «Дала тарихы: Еуразия тарихындағы Шыңғыс хан мемлекетінің феномені» кітабының жарық көруі. Бұл басылым тек тарихи шығармадан немесе айтылған мәселеге арналған тарихнамалық шолудан гөрі кеңірек деп саналуы керек. Шын мәнінде, автор өз еңбегінде көрермендер алдында қазіргі қазақстандық қоғамның саяси мұрасы мен саяси дамуы мәселелерін көтереді.

Кітаптың тұжырымдамалық жүктемесі болып, автордың жауап беруге тырысқан негізгі сұрақтары: қазақтар мен жалпы Еуразия көшпелілері тарихи аясында «моңғол проблемасы» дегеніміз не, не деп жауап беретін негізгі сұрақтарға шоғырланған, моңғол мұрасының Ұлы Дала көшпенділерінің одан әрі эволюциясына тарихи-саяси әсері, қазақ жүздерінің пайда болу себебі неде және басқа да көптеген мәселелер. Ғалым тарихи кеңістік пен идеологиялық құбылыс ретінде еуразияшылдыққа да көп кеңістік бөледі.

Автор кітаптың алғашқы беттерінен бастап оқырманға қарастырылып отырған мәселе алыс тарих емес

екенін ескертеді; керісінше, бұл Қазақстанда ұлттық мемлекет құру жағдайындағы тарихи идеологиямен тікелей байланысты. Яғни, тарихи идеологияда тікелей саяси өзектілік бар және бұл басылым оны қанағаттандыру әрекеті болып табылады. Қазақ мемлекеттілігінің бастауларын зерттей отырып, кез-келген ғалым сөзсіз «моңғол мәселесіне» келеді. Сонымен қатар, зерттеу барысында автор ғылым үшін көшпенділік құбылысы сияқты маңызды проблеманы қозғады.

Автор үшін, Шыңғыс хан құрған мемлекет – саяси және этникалық тұрғыдан Еуразияның бүкіл кейінгі тарихына шешуші әсер еткені даусыз. Көптеген Еуразия халықтарының тарихы, оның ішінде қазақтардың тарихын, моңғол басқару дәстүрінің мұра етіп қалдыруына байланыстыру қажет. Қалыптасқан дәстүрлер мен стереотиптерді бұза отырып, С.Әкімбеков басшылыққа, Еуразия тарихының негізгі мәселелері көшпелі және отырықшы қоғамдардың өзара тығыз байланысты екендігіне келді. Шығыстанушылар мен этнологтардың көпшілігіне жақсы таныс бұл шындық кейде «өркениетті» жүйелерді зерттеуге бағытталған дәстүрлі тарихшылардың наразылығын тудырады. Марксистік тарих ғылымы – бұл тұрғыдан ерекше болған жоқ, өйткені ол сондай-ақ мәні бойынша еуроцентристік болды.

Кітаптың негізгі мазмұны – Моңғол империясының пайда болуына, қалыптасуына, өркендеуіне және өлуіне байланысты тарихи оқиғалардың жеткілікті түрде егжей-тегжейлі сипатталуынан тұрады. Автор зерттелген сюжетке қатысты кез-келген тарихи эпизодты іс жүзінде орағытып өтпейді. Ол Моңғол империясының бастауларын Қытай тарихынан іздеу ке-

рек деп санайды. Яғни, Моңғолия мемлекеттілігінің генезисін итермелеген және қоздырған Қытайдағы оқиғалар болды деп санайды. Автор Қытайдың мемлекеттік жүйесінің эволюциясы – империялық көшпелі мемлекеттіліктің қалыптасуының негізгі шапшаңдатқышының бірі болды деген болжам жасайды (Аспан империясында күшті мемлекеттік режимдердің пайда болуына реакция ретінде).

Кітапта «моңғол» терминінің этимологиясына көп көңіл бөлінген, соның ішінде ежелгі моңғол ұлтының қалыптасу жағдайында. Автор бұл термин қолдан жасалған және оның күші мен өзі құрған жаңа мемлекеттілікті заңдастыру үшін Шыңғыс ханның саналы саяси шешімінің жемісі деген тұжырымға келеді. Яғни, бұл мәселе жаңа сәйкестілікті құру туралы. Автор, Шыңғыс хан реформасының мәні (және кеңірек айтсақ, бүкіл моңғол проблемасы деп аталатын) әскери ұйымның дәстүрлі тайпалық құрылымға деген жеңісі болды деп санайды. Сондықтан, Моңғол империясын дала Еуразиясының тарихында бұрын да, кейін де теңдесі жоқ бірегей жоба деп санауға болады. Зерттеушінің қорытындысы бойынша, Моңғол империясы оның орбитасына түскен барлық көшпелі қауымдастықтардың ішкі байланыстарының сипатын өзгертті, бұл өз кезегінде орталық Еуразияның этникалық тарихын өзгертті.

Бұл жұмыста бұрынғы Дешті-Қыпшақтың далалық тайпаларының моңғолдан кейінгі этнонимикасын қалыптастыру механизмін ашу, мәні бойынша жаңашылдық жасалуда. Автор қазақ даласында моңғол тайпаларының жаппай қоныс аударуы болмаған кезде көптеген моңғол атаулары пайда болған

(бұл өткеннің көптеген атақты шығыстанушыларының қалыптасқан көзқарасына қайшы келеді), ғылыми айналымға қабылдануы мүмкін нұсқасын ұсынады. Автор, Шыңғыс хан жүргізген реформа аясында бұрынғы тайпаларды алмастырған жаңадан құрылған «мыңдардың» командирінің тайпалық құрамы оны бүкіл әскери бірлікке тағайындауға әкелді деген болжам жасайды. Болашақта моңғол әскери бөлімдері тайпалық топтарға айналды, олардың көпшілігінде моңғол атаулары болды.

Шығармада автор империяның мемлекеттік құрылысының негізгі элементтері ретінде қарастыратын моңғол ұлыстарының құбылысына көп көңіл бөлінеді. Болашақта, кітапта көрсетілгендей, бұл құлаған империядан мемлекеттің функцияларын ұстап тұратын ұлыстар. Ұлыстар аясында Шыңғыс хан құрған әскери-саяси ұйым негізінде жаңа этностардың қалыптасуы жүріп жатыр. Кітапта Моңғол империялық құрылысының міндеттеріне ең көп жауап берген Жошы Ұлысының тарихы үлкен орын алады. Жеке сюжет болып, кітапта орыс мәселесі айқындалған. Автор Қазақ хандығының пайда болу тарихына өте қысқынды түрде көшеді, ондағы Моңғол империясының соңғы үзіндісін, оның тікелей мұрагерін ұйымдастыру мен идеология тұрғысынан көреді.

«Қазақ тарихының ең үлкен құпиясы» – қазақ жүздерінің пайда болуына арналған монографиясы аяқтайды. С.Әкімбеков осы тұрғыдағы тарихи ұғымдарды олардың ешқайсысына қосылмай-ақ, егжей-тегжейлі баяндайды. Шыңғыс ханның революциялық өзгерістерінен кейін, моңғол тарихы мен мемлекеттілігінің дамуын өзі ұсынған түсіндіру ру-

хында, автор қазақ жүздерінде аумақтық бірлестіктерді (бұрынғы тұжырымдамалардың негізгі постулаты) емес, моңғол ұлыстарын – яғни, саяси негіздегі көшпенділер бірлестіктерін көруді ұсынады.

XVII ғасыр тарихынан әр түрлі фактілер мен үдерістерді салыстыру нәтижесінде, автор осы жүз жылдықтың соңына жатқызған қазақ жүздерінің құрылуы бір жағынан қазақтар, екінші жағынан ноғай мен моғолдар арасындағы күрделі ымыраға келгені деген қорытындыға келеді. Тайпалардың барлық үш тобы ортақ тіл, дін және шаруашылық жүргізу тәсілі сияқты факторларды біріктірді. Қосымша факторлар ойрат төңірегіндегі дұшпандық және қазақтар арасында Шыңғыс хан тұқымы мемлекеттілігінің дәстүрлерін сақтау болды.

Автор алдында тұрған барлық зерттеушілер сияқты келесі қиын сұрақ туындады: жүздерді Ұлы, Орта және Кіші деп бөлу қалай болды? С.Әкімбеков өзінің моңғолдық басқару дәстүрі туралы теориясынан бастап келесі түсініктемені ұсынады: «Ұлы» жүз термині Шағатай ұлысын мекендеген тайпаларда қалды, өйткені Шағатай, Ясы – негізгі құқықтық құжаттың сақтаушысы болды. Яғни, Шағатай ұрпақтарының Жошы ұрпақтарына қарағанда артықшылығы болды (алайда, ол ресми түрде үлкен ұлы болып есептелді). «Орта» жүздің атауы оның Үлкен мен Кіші арасындағы орнын анықтау үшін пайда болды. Соңғысы бұл атауды өзінің бағынышты жағдайына байланысты емес, ол осы жүздің тайпаларын Шыңғыс хан тұқымдары емес ұзақ уақыт басқарғандықтан алды.

Автор атап өткендей, еңбек өтілі бойынша бұл тарату өте шарттыжәне дәстүрге құрмет ретінде болды, ал

хандықты нақты басқару Жошылар хандарында қалды. Олар Едігейдің ұрпақтарын артқа ығыстырып, өз билігін Кіші жүз тайпаларына таратты. Сонымен, автор жүз жүйесін қазақ тайпаларының бөліну формасы ретінде емес, керісінше бірігу – формасы ретінде қарастыруды ұсынады.

С.Әкімбеков, Еуразияның дала саяси тарихында маңызды кездейсоқ фактор рөл атқарды деп санайды (бірақ ол жүріп жатқан объективті процестердің мәнін өзгерте алмады), қалай болғанда да, этнонимикаға қатысты. Зерттеуші кездейсоқ фактор – әр түрлі қоғамдардың ұйымдастыру жүйесіне әсер еткенде ғана тарихи процеске әсер ете алады, деп санайды.

Қазіргі уақытта қазақ жүздерінің шығу тегі туралы жалғыз қанағаттанарлық түсініктеме беретін және Қазақ хандығының алғашқы тарихын мүлде жаңа қырынан жарықтандыратын бұл кітаптың сөзсіз теориялық құндылығымен қатар, келесілерді атап өту керек. Монографияға үлкен фактілік материалдар қатыстырылған; автор кәсіби шығыстанушы болмағанымен, орыс және басқа еуропа тілдеріндегі барлық дереккөздерді барынша пайдаланды. Сонымен қатар, автордың өте күрделі тарихи материалдарды ұсынудың қарапайымдылығы құрмет сезімін тудырады.

Тарихшылардың бұрын Ежелгі және Ортағасырлық дерек көздеріне сүйену дәстүрі Еуразияның саяси тарихымен танысуды баяндау логикасын анықтау тұрғысынан өте қиын іс болғаны, атап өткен жөн. Бұл шатасқан, түсініксіз және түсінуге қиын болды (тіпті ұлы Бартольд те осындай кемшіліктен зардап шекті). С.Әкімбековтің кітабы оңай оқылады және қызықты, ал автор өзінің пікірін таңуына мәжбүрлемейді, бірақ оны ең қиын тарихи мәселелерді шешуде логикалық тұрғыдан қолданады.

Бұл біз қарастырылып отырған кітаптың сөзсіз құндылығы, оны біз тек Қазақстан мен Еуразия тарихына ғана емес, жалпы тарихқа қызығушылық танытатындардың барлығына дайындықпен ұсынамыз.

Lee J. Qazaqlik, or Ambitious Brigandage, and the Formation of the Qazaqs: State and Identity in Post-Mongol Eurasia. – Boston: Brill, 2016. – XIV+238 pp.

Біз үшін сөзсіз қызығушылық Дж.Лидің «Қазақтық, немесе өршіл тонау және қазақтардың қалыптасуы: Моңғолиядан кейінгі Еуразиядағы мемлекет пен сәйкестік» атты зерттеуі.

Канадалық түркітанушы Дж.Лидің кітабы қазіргі әлемдегі ең ірі түркі халықтарының бірі тарихының бастауларына арналған. Қазақтар көлемі жағынан әлемдегі 9 – шы Мемлекет – Қазақстан Республикасының титулдық және ең үлкен ұлты. Бұл халық өз еліне есімін берді. Бірақ тарихта жер де оны мекендейтін адамдарға атау береді. Өз кезегінде, елдің атауы тек географиялық термин де болуы мүмкін (Австрия, Америка, Испания, Нидерланды, Өзірбайжан, Грузия, Украина және т.б.), немесе ол міндетті түрде тікелей емес болған алдыңғы тұрғындардан да шығуы мүмкін, немесе қазіргі заманғы тұрғындардың жалғыз атасы (Ұлыбритания, Румыния, Франция, Болгария). Кейде халықтың өзін-өзі атауы және оны көрші халықтар білетін атауы мүлдем өзгеше болуы мүмкін: сығандар (өзін-өзі атауы: романдар, немесе рома), финдер (суоми), венгрлер (мадьярлар), албандар (шкип) және т.б. .

Автор «казаклық» (қазақшылық) терминін Моңғолиядан кейінгі дәуі-

рде Еуразияға тән қарақшылық құмарлықтың синонимі ретінде қолданады. Зерттеуші аралас славян-түркі халқы арасында Қара теңіз даласына дейін таралған бұл құбылысты саяси аспектімен байланыстырады. Автордың сөзімен айтқанда, «саяси кезбелік» нәтижесінде қазақ ұлты - өзбек ұлысының бөлінбейтін бөлігі емес, ерекше феномен ретінде қалыптасты. Автордың пікірінше, қазақтардың пайда болуы (Еуразияның басқа да көптеген халықтары мен мемлекеттері сияқты) моңғол билігінің қатаң орталықтандырылған және иерархиялық жүйесінің ыдырауынсыз мүмкін болмас еді.

Казак терминіне ұқсас лингвистикалық-тарихи талдауды, авторды зерттеудің негізі *казак* терминіне лингвистикалық-тарихи талдау болып табылады. Кітаптың басты бастапқы теориялық жағдайы Еуразияның көшпелі қоғамдастықтарының қоғамдық құрылымының іргетасында кландық ұйым болғандығына негізделген. Кландардың өздері ішкі кландық жоспарларымен және жоспараралық тәртіптің икемді шеңберлерімен көбірек байланысты болды. Бұл тайпалық Конфедерацияның құрамындағы кландық бірліктерге Еуразиядағы орталықтандыру күштеріне қатысты жеткілікті еркіндік берді. Даладағы орталық биліктің жекелеген руларының қарсылығы, көбінесе жаңа ерте мемлекеттік құрылымдардың пайда болуына әкелді.

Кітапта құлдыраудың қоғамдық-саяси құбылысы, харизматикалық ру жетекшісі бастаған көшпелілердің жекелеген топтарының тайпалар арасындағы конфедерациядан шығуы жан-жақты қарастырылған. Бұл құбылыс *казаклық* немесе вольница

(еркін қозғалыс) деп аталды. Егер жаңа тәуелсіз саяси өзегі олжалар үшін жорықтарды ұйымдастыруда көшбасшылықты қамтамасыз ете алса, онда ол жаңа ұрпақтарды тартып, жаңа мемлекеттің пайда болуына мүмкіндік ашты. Автордың пікірінше, бұл көшпелі бостандықтың мемлекетке дейінгі жолы үш кезеңнен өтеді: саяси өршіл кландық көшбасшының құлдырауы, көрші көшпелілер мен көрші ауылшаруашылық аймақтарының тұрғындарына қарсы сәтті әскери жорықтар ұйымдастыру және жаңа мемлекеттік құрылымдар құру.

Кітап авторы Еуразия тарихындағы жужандардың, көшпенді мемлекеттерінің пайда болуына алып келген осындай ортадан тепкіш құбылыстардың көптеген мысалдарын келтіреді (немесе жожандардың: теле-түркілері, Ашина-түркілері, шатотүркілері, қытай-қаралары). Еуразия даласының барлық көшпелі империяларының негізінде Көшпелі бостандықты көреді. Сонымен бірге, автордың мұндай құбылыстың қисынды негіздемесі бар: ол көшпелі мемлекеттер мен империялардың құрылуы мен өмір сүруінің маңызды шарты ауылшаруашылық халықтарына қарсы шабуылдың сәтті ұйымдастырылуы және олжаныбөлудің әділетті жүйесі деп санайды. Бұл жағдайлардың бұзылуы көшпелі мемлекеттің құлдырауына әкеледі.

Сонымен қатар, кітаптың негізгі теориялық маңыздылығы – автордың Еуразия көшпелі халықтарының кеңестік тарихнамасының әдіснамалық негіздері мен өзіндік көзқарастары арасындағы айырмашылықты нақты сызып тастағандығында. Ол кеңестік тарихнаманың қазіргі ұлттық аумағындағы әрбір қазіргі заманғы халықтың

байырғындық табиғаты туралы идеологиялық тұрғыдан таңдалған ұстанымын орынды сынға салады және оған өзінің теориялық көзқарасымен қарсы тұрады, оған сәйкес қазіргі заманғы адамдардың сәйкестілігі қазіргі этникалық атауға сәйкес келетін этнос тарихындағы дәуірлік тарихи ауысулармен қолданудан басталады. Осы теориялық алаңда, ол қазақтар мен өзбектердің этникалық тарихының бастаулары туралы өзінің есебін орналастырады. Қазіргі екі халық үшін де олардың этникалық сәйкестігінің алғашқы оқиғасы – харизматикалық көшбасшылары Әбілқайыр хан басшылығымен және Алтын Орданың Өзбек хан ұлысынан шыққан тағы екі топтың Жәнібек хан мен Керей ханның құлдырауы болды. Әбілқайыр-ханның ордасын өзбектер деп атады, бірақ Әбілқайыр ханнан бөлініп шыққан Жәнібек пен Керей өзбек-қазақтар деп атала бастады. Қазақ сөзі – оларды өзбектерден, Әбілқайыр ханның ізбасарлары мен оның ұрпақтары Шибанидтерден ерекшелетін болды. Кейіннен бұл сөз қазақ халқының атына айналды.

Көшпенді еркін (казаклық) институтын зерттеу орталығына қоя отырып, автор бұл тәжірибенің Еуразияның кең кеңістігіндегі көрінісін дәйекті түрде қарастырады. Көптеген оқырмандар мен жаңадан келген зерттеушілер үшін бұл институт пен терминнің шығыс-славян мемлекеттеріндегі еркін халықтың категориясымен және олардың ұлттық мемлекеттілігінің басталуымен байланысы айқын көрінбейді. Дж.Ли, дереккөздердің айқын дәлелдері негізінде, ресей және украин казактары да көшпелі бостандықтың ұқсас құбылысынан шыққанын сенімді түрде көрсетеді. Сонымен қатар, орыс және Запорожье

казактарының қалыптасуының этникалық өзегі татар-түркілері болды.

Бір-бірімен еркін институты (казаклық) арқылы байланысқан казактар мен қазақтар олардың әлеуметтік-саяси мәртебесі этникалық атауға айналғандар жалғыз. Осы логиканы жалғастыра отырып, автор екі халық, казактар мен украиндықтар казак бостандығының ұрпақтары деп айтуға болады деп санайды, біріншісі – Жәнібек пен Керейдің казактарынан, ал екіншісі – XVII ғасырдағы запорожье казактары мен Запорожье гетманизмінен. Кітаптың сөзсіз артықшылығы – *казаклық* құбылысы мен терминнің семантикалық ерекшеліктері туралы әртүрлі дереккөздердің дәлелдерін дәйекті және толық таңдау. Оқырман түркі, моңғол, өзбек, қазақ, татар сияқты кең таралған терминдердің пайда болуы мен қолданылуы туралы білгісі келеді.

Автордың Орталық Азияның қазіргі халықтарының шығу тегі мен белгілеуінің авторлық тұжырымдамасын ұсынудың сенім-ділігіне назар аудара отырып, сонымен бірге еркін және кезбелік институттың таралуы және оның Орталық Азия мемлекеттерін құрудағы маңызы тек Еуразиялық құбылыс емес екенін атап өткен жөн. Ежелгі және орта ғасырларда Таяу және Орта Шығыстың басқа мемлекеттері де осындай бастауларға ие болды. Көшпенділер-казактар тарихының материалдарына автор назарының шоғырлануы кейде негізсіз жалпылауға әкеледі. Қазақтар мен моңғолдар ұлы хунну, көк-түріктер мен моңғолдар Шыңғыс

хан империяларының жалғыз тікелей мұрагерлері деген тұжырым дұрыс деп санауға болмайды.

Нақ осы еуразиялық көшпенділер империяларында егін шаруашылығы өркениеттерінің жетістіктерін игеру процесі жүріп жатты, олар өз кезегінде түркі халықтарының жаңа бірегейлігінің қалыптасуына әсер етті. Оның ішінде көшпелілік кезеңінде де түркілердің мемлекеттік құрылыстарының табысы, олардың экономикалық әл-ауқаты тек қана егіншілікке, тонау жорықтарын ұйымдастыруға ғана емес, сонымен қатар Жібек жолында халықаралық сауданы ұйымдастыра білуге, жерді уақтылы өңдеуді және бақылаудағы егістік алқаптардан түсімді алуды және сауда орталықтарында қолөнер өндірісін қамтамасыз етуге де байланысты болды.

Дж.Ли жарияланған кітабы, сонымен бірге, Еуразия көшпелі халықтарының тарихнамасындағы маңызды оқиға. Бұл кітап моңғолдан кейінгі кезеңдегі орталық-еуразия даласының этникалық және саяси көрінісін дамытудың, әлеуметтік тетіктерін түрлі-түсті және сенімді түрде көрсетеді, қазіргі Орталық Азия картасында этникалық атаулардың пайда болуын түсіндіреді және сонымен қатар осы аймақтың қазіргі халықтарының - өзбектердің, казактардың, татарлардың, қырғыздардың, ұйғырлардың, моңғолдардың және басқа да еуразиялық халықтардың тарихи дамуының қаншалықты өзара байланысты екенін көрсетеді.